زانستی زمان چییە؟

دکتۆر وریا عومەر ئەمین

ئادەمیزاد لەوەتی هەبووە و بیری کردۆتەوە سەری لە بوونی خۆی سوڕماوە. ویستوویەنی بزانێ چی‌یە و بۆ هەیە. ئەم سروشتەی دەور و بەری چی‌یە و چۆن پەیدا بووە. سەرەتا چۆن بووە.

ئەم ئارەزووە بەتینەی حەز لەخۆ ناسین کردن پاڵی پێوە ناوە بە شوێن خۆیا بگەڕێ. بۆیە ئەبینین ئەم مەسەلەیە لە هەموو ئاینێك و میسۆلوجیایێك و فەلسەفەیێك دەنگی داوەتەوە. هەر یەکە چیرۆکی تایبەتی‌ی خۆی دەربارەی مەسەلەی بوون هەیە. فەیلەسووفان بە درێژایی مێژوو لەم مەسەلەیەیان کۆڵیوەتەوە و لێکیان داوەتەوە و هەوڵی وەڵام دانەوەی ئەم پرسیارە سەرەکی‌یانەیان داوە.

سروشت یەگجار فراوان و ئاڵۆز و چووە ناویەکە. سنوورداری‌ی تەمەنی و توانای ئادەمیزاد ڕێگەی ئەوەی لێ بڕیوە بتوانێ بیر لە هەموو لایەنێکی ئەم سروشتە بکاتەوە بۆیە ئادەمیزاد پشت لەدوای پشت دابەش بۆتە سەد سەدەها کۆمەڵی جیا جیا. هەر کۆمەڵەی خەریکی شی کردنەوەو تێگەیشتنی لایەنێکی یا بەشێکی لایەنێکی ئەم سروشتەیە — سوپاس بۆ نووسین و چاپەمەنی ئەکە تەجرەبەو دەسکەوتەکانی پشتە ڕابردووەکان بە داهاتووەکان ئەگەیەنی.

هەوڵدانی ئادەمیزاد بۆ بەکار هێنانی هێزو دیاردەکانی سروشت بۆ بەرژەوەندی خۆی دەورێکی باڵای بینیوە لە ئاشکرا کردنی گەلێ لە نهێنیەکانی بۆ نموونە ئەوانەی ئەبن بە بزیشك ئەیانەوێ لە چۆنیەتی پێك هاتن و کار کردنی لەشی ئادەمیزاد بگەن و ئەو یاسا و نیزام و پەیوەندی‌یانەی لە نێوان ئەندامەکانا هەن بدۆزنەوە. تا گەر گیرو گرفتێ لە تەندرووستیدا ڕوویدا چارەسەر بکرێ. لەوانەیە مەبەستی ڕاستەوخۆی زۆربەی زۆری ئەوانەی ئەبن بە بزیشك مرۆڤایەتی یا ماددە بێ. بەڵام لە پاڵ ئەمەدا مەبەستێکی مەزنی تری دوور لە ژوور ئەمەدا هەیە. بەم کارەیان زانیاری دەربارەی چۆنیەتی پێك هاتن وکارکردنی لەشی ئادەمیزاد کۆ ئەکرێتەوە.. ئەمە هەوڵدانێکی ژوور هۆشی‌یە Unconscious بۆ تێگەیشتن و زانینی لایەنێکی ئەم سروشتە کە بەشداری ئەکات لەوەی تیشك بخاتە سەر یەکێ لە نهێنی‌یەکانی. هەموو لقێکی تری زانست بەم جۆرە ئامانجێکی دوور و

ڕاستەوخۆی هەیە ئەویش هەڵماڵەوەی پەردەی نهێنی‌یەکانی سروشتە و گەیشتنە وەڵامی پرسیاری بوونە .

بەسایەی تێکۆشانی ئادەمیزاد خۆی ملیۆنەها پرسیاری سەرسوڕمێنەر دەربارەی خۆی و ئەم سروشتەی دەور و بەری ئیمڕۆ بە ئاسانی‌و لەسەر بیناغەیەکی مەنتیقی وەلامیان ئەدرێتەوە کە جاران وەلامەکانیان لەسەر بیناغەی ئەفسووناوی ئەدرایەوو . چەندی پێ چوو تا مرۆڤ گەیشتە ئەو ڕادەیەی توانی بزانێ شێوەی ئەم زەمینەی لە سەریایە چۆنە وشوێنی لە جیهانا و پەیوەندی‌ی لەگەڵ مانگ و هەتاو ئەستێرەکانا چی‌یە ؟ ئەمە چیرۆکێکی یەگجار بەتامە ئەوە ئەهێنێ هەر یەکە نەختێ خۆی بە زانستی فەلەك خەریك کا تا لاپەڕەیەکی گەشی تێکۆشانی ئادەمیزاد لە پێناو ناسینی خۆیتان بۆ دورکەوێ .

با بێینەوە سەر ئادەمیزاد کە بوونی یەکێکە لە هەرە سەر سوڕمێنەرەکانی ئەم سروشتە . بریتی‌یە لە سەدەها سیستەمی و ئالۆز و چووە ناویەك . ئەو زانایانەی خەریکی ئەوەن بزانن ئادەمیزاد چی‌یە دابەش بوونەتە سەد گەڵی کۆمەڵی جیا جیا . هەر کۆمەڵەی لە سووچێکەوە خەریکی لایەنێکیەتی . بەشێ بە تەنگ ئەوەدان بزانن ئادەمیزاد چۆن پەیدا بووە . بەشێ ئەیانەوێ ئەو قۆناغانە دەس نیشان کەن کە ئادەمیزاد لە بەری بەیانی پەیدا بوونی‌یەوە پیایاندا تێپەڕیوە . بەشێ خەریکن لەو ڕەگەزە جیاوازانە (ڕەگەزی ڕەش ، سپی ، زەرد سوور .» ئەکۆڵنەوە . بەشێ خەریکن لە ئادەمیزاد بگەن وەك هەیە . . هتد .

ئەوانەی ئەیانەوێ لە ئادەمیزاد بگەن وەك هەیە ئەیانەوێ لە چۆنیەتی پێك هاتن‌و کار کردنی لەشی بگەن . چاو چۆن ئەبیستی ؟ گوێ چۆن ئەبیتێ ؟ هەناسە چۆن وەرئەگیرێ ؟ خوێن چۆن ئەسووڕێتەوە ؟ . . هتد بارەگای هەڵسوڕاندنی هەموو ئەم دەزگایانە مێشکە . واتا هەر سیستەمێکی لەش مێشك بەشەکیەتی . جگە لەوەی مێشك هەموو ئەندامانی لەش بەڕێوە ئەبات سەرچاوەی بیرکردنەوە و شوێنی پاراستنی زانیاریشە . هەر یەکە لە ئێمە چەن شت ئەزانێ . چەن شوێن‌و کەس ئەناسێ ، چەن کارەساتی بەسەرا هاتووە . . چەن خۆشی شادی‌ی بینیوە هەموو لەم مێشکە بچووکەدا پارێزراوە . کەی باسی شتێ کرا هەموو ئەو شتانەی پەیوەندی‌یانە بەو شتەوە هەیە یەکسەر دێتە یاد و بەرچاو . ئەمە چ توانایەکە ؟ زۆربەی زۆری ئەم زانیاری‌یانە لە ڕێی زمانەوە ئەچێتە ناو مێشك و هەر لە ڕێی زمانەوە دەرئەبرێ .

واتا گەر ئێمە لە سروشتی زمان بگەین لەوانەیە تا ڕادەیەکی زۆر لە سروشت و چۆنیەتی کار کردنی مێشك بگەین . کەی لە چۆنیەتی کار کردن‌و سروشتی مێشك گەیشتن ئەوە لە یەکێ لە نهێنی‌یەکانی لایەنێکی هەرە گرنگی ئەم سروشتە گەیشتین . لێرە گرنگێتی زمان دەرئەکەوێ . ئەو بەشەی زانست کە تەرخان کراوە بۆ تێگەیشتنی مێشك لە ڕێی زمانەوە بە – neuro Linguistics. ناو ئەبرێ . باشە زمان خۆی چی‌یە و چۆن پەیدا بووە؟ بۆ یەك زمان لە جیهانا نی‌یە؟ بۆ هەموو زمانێ چەن شێوەیەکی هەیە؟ بۆ هەندێ زمان سەرەڕای دووری جوغرافی‌یان لە یەك زۆر لەیەك ئەکەن و هەندێ زمان سەرەڕای دراوسێ یەتیان زۆر جیاوازن؟ چۆن ئادەمیزاد ئەتوانێ ئەم بیرو خەیاڵانەی لە مێشکی‌یا هەن یەکسەر بکاتە ڕیزە دەنگێك و گوێگر – گەر سەر بە هەمان زمان بێ – تێ ئەگات بێ ئەوەی ئەو شتەی پێشتر بیستێ یا ووتبیەتی یا زانیبیەتی . . . . هتد . ئەو بەشەی زانست کە شوێن وەلامی ئەم پرسیارانە کەوتووە زانستی زمانە Linguistics. واتا زانستی زمان ئەو بەشەی زانستە کە هەوڵ ئەدا بزانێ زمان چی‌یە . لێرە کە ئەڵێن(زمان مەبەستمان زمانە بەگشتێ وەك دیاردەیەکی ئینسانی – نەك زمانێکی تایبەتی . چونکە هیچ کۆمەڵە ئادەمیزادێ نی‌یە لە جیهانا زمانی نەبێ . هەمووش هەمان ئەرك بە هەمان ڕێگە بە جێ ئەهێنن . ئەویش گواستنەوەی ئەو بیرو خەیاڵانەی لە مێشکا هەیە بە هۆی کۆمەڵە دەنگێکی بەزار دروست کراو بۆ بەرامبەر . ئەمە ئەوە ئەسەلمێنێ کە هەموو زمانانی جیهانی لە هەمان پلەی پەرەسەندن‌دان و هەموو بە قەد یەك ئالۆزن و ئەو زمانانەی گوایا پێ‌یان ئەووترێ بیدائی بوونیان نی‌یە . واتا یەك بیناغەی بنجی هەیە هەموو زمانانی جیهان لە سەریا دامەزراوە . یا کۆمەڵە یاسایەکی بنجی هەن هەموو زمانانی جیهان تیایانا بەشدارن و بە هۆیانەوە کار ئەکەن . ئەرکی زانستی زمان تێگەیشتنی سروشتی ئەم بیناغە گشتی‌یەیە و دۆزینەوەی ئەو یاسا بنجی یانەیە کە هەموو زمانانی جیهان تیایا بەشدارن و بە هۆیانەوە کار ئەکەن .

هەر دیاردەیەکی سروشتی بەلای کەمی‌یەوە لە چولر لایەنەوە لێ‌ی ئەکۆلرێتەوە .

١ – باری ئیستەی چۆنە و چۆن کار ئەکات . ئەمە لایەنی

وەسفی ئەگرێتەوە

٢ – ئەو پلە و قۆناغانەی پیا تێپەڕ بوە . ئەمە لایەنی مێژوویی ئەگرێتەوە .

٣ – گەلێ سیستەمی تر هەن لە سروشتا . . بەم چوو و جیاواز لێی بەراوورد ئەکرێن ئەمە لایەنی بەراووردی ئەگرێتەوە .

٤ – لە سەرەتادا وەك دیاردەیەکی سروشتی چۆن پەیدا بووە .

زمانیش لەم یاسا گشتییە بەدەر نییە . لەم چوار رووەوە سەیری ئەکرێت و ی ی ئکۆلرێتەوە . واتا زانستی زمان وەك هەموو لقێکی تری زانست چوار لق گشتی لێ ئەبێتەوە .

١ – زانستی زمانی وەسفی Discriptive Linguistics

ئەم لقە بایەخ بەشی کردنەوە و پێشاندانی شێوە و چۆنیەتی کار کردنی زمان ئەدات ، کە لەلایەن کۆمەڵێك خەڵك لە کاتێکی دەس نیشان کراوا بەکار ئەهێنرێت .

کاتەکە ئەشێ ئیستا بێ و ئەشێ رابردوو بێ . ئەو زمانانەی هێشتا حویان نەخستۆتە ناو چوار چێوەی نوسین بێگومان ناکری شیوەی پێشوویان پیشانبدری ئەتوانریت باسی شێوەی قوناغە رابردووەکانی زمان بکرێو لێی بکۆلرێتەوە کەی نووسراوی ئەو قۆناغانە بەدەستەوە بوون .

لیکۆڵینەوەی زمان لەسەر بیناغەی زانستی زمانی وەسفی بایەخ بە زمانەکە ئەدات تەنیا لەو ساتە تایبەتییەدا .واتا ، لەم جۆرە لێکۆڵینەوەیەدا نابێ باسی هیچ قۆناغێکی تری زمانەکە بکرێت . هەروا نابێ باسی هیچ زمانێکی تر بکرێت چ دوور چ نزیك . زانستی زمانی وەسفی بە گرنگترین لقەکانی زانستی زمان ئەژمێرێ ، چونکە بەبێ بەجێ هێنانی ئەم لقە لقەکانی تر بەجێ ناهێنرێن .

٢ – زانستی زمانی مێژووی Historical Linguistics

لێکوڵینەوەیە لە پەرەسەندن و گۆڕینی زمان بە تێپەڕینی کات و رێگە و هۆی ئەم گۆڕنیانە لە کاتێکەوە بۆ کاتێ و دۆزینەوە و دەس نیشان کردنی ئەو هۆیانەی کار ئەکەنە سەر زمان و ئەیگۆڕن .

ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە ئەبێ لەسەر بیناغەی پێشاندانی لایەنە لەیەك چوو و جیاوازەکانی هەمان زمان یا شێوە لە دوو یا چەن قۆناغێکی جیاوازا دامەزرابێ .

٣ زانستی زمانی بەراووردی Comparative Linguisticx.

لە زانستی زمانی بەراووردییا دوو یاچەن زمانێ یا شێوەیێ یـ هەمان زمان یا شێوە لە دوو قۆناغی جیاوازا لە یەك چەن روویەکەوە بەراوورد ئەکرێن .

زانستی زمانی بەراووردی دوو لقە

أ – بەراوورد کردن لە سەر بیناغەی پەیوەندیی مێژووی لە نێوان دوو یا کۆمەڵێك زمان بۆ دۆزینەوەی رادەی پەیوەندیی مێژووی و خزمایەتی نێوان ئەم زمانانە و دووری و نزیکییان لە یەك و دۆزینەوەی ئەو زمانانەی سەر بە یەك بنەماڵەن .

ب – بەراوورد کردنی دوو یا چەن زمانێ بۆ پێشاندانی لایەنە جیاواز و لە یەك چووەکانیان بێ ئەوەی گرنگیێ بدرێتە پەیوەندیی مێژووی نێوانیان . مەبەست لەم جۆرە بەراوورد کردنە دۆزینەوەی ئەو کەرەسە و یاسایانەیە کە کۆمەڵە زمانێ تیایا بەشدارن . ئەم جۆرە دابەش کردنە بە Typologicai Classificahion ناو ئەبرێت .

٤ – نژادی زمان : The origin of language

ئەم بەشەی زانستی زمان هەوڵ ئەدا بزانێ لە سەرەتادا زمان چۆن پەیدا بووە . لێرە ئەڵێین (زمان) نەك (زمانێکی تایبەتی) . واتا پەیدابوونی زمان بە گشتی وەك دیاردەیەکی سروشتی و ئینسانی ، نەك زمانی کوردی یا عەرەبی . . . هتد . جیاوازی هەیە لەنێوان (نژادی زمان) و (نژادی زمانی کوردی) هەر وەك چۆن جیاوازی هەیە لە نێوان (نژادی ئادەمیزاد)و (نژادی من یـ تۆ . . .) .

زمان پەیوەندی لە گەڵ لایەنی ئەم ژیان و سروشتە هەیە . لە رووی هەموو ئەم لایانانەوە ئەشێ شی بکرێتەوە و لێی بکۆڵرێتەوە . بەم جۆرە زانستی زمان یەگجار فراوان بووە . جگە لەم لقانەی باس کران گەڵێ لق تری وەك ئەوانەی خوارەوە دەس نیشان ئەکرێن :

١ – زانستی زمانی نەفسی Psycholinguistics

٢ – زانستی زمانی کۆمەڵایەتی Sociolinguistics

٣ – زانستی زمانی دەماری Neurolinguistics.

. . . . **هتد** .

بەڵام ئەم چوار لقەی سەرەوە لە هەمووان گرنگترن چونکە هەوڵ ئەدەن لە چەمکی زمان بگەن وەك دیاردەیەکی سروشتی .